

ЧОРНЕ МОРЕ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ТА ПОЛІТИЦІ МОДЕРНОЇ ДОБИ

УДК 821.161.2'04-13

DOI

ЧОРНЕ МОРЕ Й АЗОВСЬКЕ МОРЕ В УКРАЇНСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ЕПОСІ

Тетяна Шевчук

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
відділ української та зарубіжної фольклористики, Інститут мистецтвознавства
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна),
shevchuk1712@ukr.net

У статті йдеться про спробу М. Грушевського актуалізувати значення моря, як географічної й природної підоснови територіальної історії України. Його цікавила козацька доба та часи нового заселення Чорноморсько-Азовського побережжя після ліквідації Січі. Ідеї М. Грушевського спрямували дослідницьку працю К. Грушевської в річище пошуків польових матеріалів, які б засвідчили органічний зв'язок Чорного й Азовського морів з історичним буттям українців. К. Грушевська звернула увагу на публікацію думи про пригоду на морі Олексія Поповича у збірнику англійських і шотландських балад Ф. Д. Чайльда, як паралелі до шотландської балади «Сповідь Брауна Робіна». Тим самим текст української народної думи було введено в коло пісенного фольклору мореплавних народів. К. Грушевська зосередилася на вивченні ритуальної практики, пов'язаної з виїздом у море, зафіксованої етнографом В. Кравченком у Бердянську. Це дало підстави для розгляду фольклорної творчості і звичаїв українських мореплавців, як окремої соціальної групи. В полі зору дослідниці були й польові записи художника і етнографа П. Мартиновича 1897–1902 рр. з козацького села Вереміївка на Полтавщині, що стосуються Азовського моря. Це фабулати, в яких запорожці асоціативно пов'язані з образом Ісуса Христа на основі усвідомлення сотеріологічної функції козацтва в історії України. Народні оповідчі вважали запорожців лицарями й «праведниками у Бога», які мали риси святих, богатирів. Меморіалізація козацтва пов'язана з переживанням Триумфу і Травми народу, що в сукупності витворили образ запорожця-героя, захисника, який втілював ідею обраності. Гідроніми ж українського героїчного епосу, зокрема й Чорне та Азовське моря, стали важливим маркером козацького простору, з його тріумфами і поразками.

Ключові слова: Азовське море, Чорне море, балади, дума про Олексія Поповича, фольклорні оповідання.

THE BLACK SEA AND THE SEA OF AZOV IN UKRAINIAN COSSACK EPOS

Tetiana Shevchuk

PhD in Philology, Senior Research Fellow at the Department of Ukrainian and Foreign
Folklore Studies, Maksym Rylskyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and
Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
shevchuk1712@ukr.net

This article describes the attempts of Ukrainian historians of the 1920s–1930s, in particular, Mykhailo Hrushevsky, to actualize the significance of sea as a geographical and natural sub-foundation of the territorial history of Ukraine. These efforts were necessary to revise and dismantle the imperial construct of “Novorossiya” (literally “New Russia”). Hrushevsky was interested, first of all, in the Cossack era (late 16th–18th centuries) and the era of repopulation of the Black Sea and the Sea of Azov coastal

areas after liquidation of the Zaporozhian Sich. Mykhailo Hrushevsky's ideas drove the research work by Kateryna Hrushevskya, who published in 1927–1931 a two-volume corps Ukrainian Folk Dumas in search of field materials that could prove the organic relation of the Black Sea and the Sea of Azov with historical life of Ukrainians. Kateryna Hrushevskya pointed out the publication of a *duma* about the seafaring adventure of Oleksiy Popovych in *The English and Scottish Popular Ballads* by Francis James Child (1882–1898) – it was presented as a parallel to the Scottish ballad *Brown Robyn's Confession*. The text of a Ukrainian folk *duma* was thus included to a broad circle of folklore songs popular among seafaring peoples (meaning Swedish, Norwegian and Danish folk ballads). Kateryna Hrushevskya focused on the study of ritual practices related to a departure to the sea, particularly those recorded by the ethnographer Vasyl Kravchenko in 1926 in Berdiansk. It provided a basis for the study of folklore works and customs of seafarers as a separate social group. Hrushevskya also reviewed the field records made by the renowned Ukrainian artist and ethnographer Porfyrii Martynovych. His archives contained, in particular, the texts of folklore prose concerning the Sea of Azov, recorded during 1897–1902 in the Cossack village of Veremivka in the Zolotonosha Povit (district) (in the 1950s, the village was flooded due to construction of Kremenchuk Hydroelectric Power Station). These texts under the general title *What Zaporozhians Were* are the fables in which Zaporozhians are associated with the image of Jesus Christ (this approximation took place on the basis of realization of the soteriological function of Cossacks in the history of Ukraine). Folk narrators considered Cossacks not only knights but also the “righteous of God”, and therefore, they were attributed the ability to “sit on water like on the ground” (evangelistic stories depict Jesus Christ who can “walk on water”). In the course of sacralization of the image of a Zaporozhian produced by collective work, his verbal portrait attained the features of a saint and a bogatyr, the birth of which has mythological explanation (this is a very old man in a white shirt).

Memorialization of Cossacks is related to the experience of their Triumph and their Tragedy (meaning the destruction of the Sich), which on the whole has created the image of a Zaporozhian as a hero and defender impersonating the idea of chosenness. The hydronyms of Ukrainian heroic epos, particularly the Black Sea and the Sea of Azov, became an important marker of the Cossack space with its triumphs and defeats.

Keywords: Sea of Azov, Black Sea, ballads, *duma* about Oleksiy Popovych, folklore tales

Тема ролі Чорного та Азовського морів в історії України останнім часом посіла вагоме місце в науковому дискурсі української і навіть зарубіжної гуманітаристики⁶ (Див.: Vachy`ns`ka 2000; Smolij 2009; Vermeny`ch 2015, 182–211; Yas` 2015; Kononenko 2019). Зокрема, йдеться про «роль моря в житті південного ареалу Русі», візантійського впливу на нього (Yakovenko 1997, 21). На важливість цієї теми для нашої країни звертали увагу українські вчені ще на початку ХХ ст. Йдеться, насамперед, про статтю М. Грушевського «Степ і море в історії України» (Grushevs`ky`j 2016), написану в грудні 1930 р. як передмова до збірки «Полуднева Україна», знищеного з цензурних міркувань 1931 чи 1932 р. У ній учений актуалізує значення Чорного й Азовського морів як одного з двох складників (інший складник – степ) «географічної, кліматичної та природної підоснови територіальної <...> історії України у світлі багатоманітних соціальних, політичних, етнокультурних, демографічних, господарських, транспортних, колонізаційних, комунікаційних та інших трансформацій» (Yas` 2016, 176). З цього погляду вченого, зокрема, цікавила доба козацька (кінець XVI–XVIII ст.), а також доба нового заселення Чорноморсько-Азовського побережжя після ліквідації Січі, адже «колонізаційна маса» практично всього північнопричорноморського простору «при всіх змінах зовнішніх режимів і форм зіставались переважно українською» (Grushevs`ky`j 2016, 192). Ці міркування М. Грушевського вплинули й на його доньку – Катерину Грушевську (Про цей вплив: Priczak 1991, LIX), котра протягом 1927–1931 рр. активно працювала над текстами українських народних дум і присвятила темі моря у фольклорі та, ширше, в історії українців ряд праць, до яких ми звернемося нижче.

⁶ Оскільки дана стаття знаходиться винятково в науковій площині, ми абстрагуємося від публіцистичних та заполітизованих спекуляцій, пов'язаних з ідеєю імперського конструкту «Новоросії», хоча свідомі того, що наведені тут аргументи по суті спрямовані на його спростування (Див.: Yas` 2015, 111–162).

У фокусі нашої уваги теж є означена морська тема, на яку спробуємо поглянути під кутом зору відображення її в фольклорі⁷. У пропонованій статті ми звертаємося до козацького епосу – народних дум, а також до оповідей про запорожців, зафіксованих на зламі ХІХ–ХХ ст. серед нащадків лівобережного козацтва. Оскільки козацька тема у фольклорі є дуже масштабною, вважаємо доцільним обмежитися причетністю козацтва до моря і морської справи, а також пов'язаними з козацтвом аспектами формування модерної національної ідентичності. Тому з-поміж дум⁸ для розгляду обираємо лише одну, проте таку, що, існуючи в багатьох варіантах, відобразила звичаї, пов'язані з морськими походами та морською справою. Так само, оповіди про запорожців обмежені певним колом текстів, які також пов'язані з морською темою і при цьому не менше ніж думи причетні до творення модерного козацького міфу, що ліг в основу новітньої української ідентичності⁹.

Отже, тема нашого дослідження знаходиться фактично на перетині історії та фольклористики. А одним із важливих методологічних підходів є усна історія, адже саме вона здатна «заповнити прогалини у письмових документах, що традиційно використовуються дослідниками для реконструкції історичного минулого» (Nagajko 2010, 163). У першу ж чергу, ми будемо відштовхуватися від напрацювань М. і К. Грушевських та керуватися їхніми висновками щодо ролі Чорного й Азовського морів у історії України та приналежності українців до кола «моряцьких народів» (термін К. Грушевської). Також орієнтиром для нас є роботи німецьких дослідників Яна та Аляйди Ассманів, у центрі уваги яких є механізм трансформації повсякденної комунікативної пам'яті в культурну, що передається інституційованими засобами від покоління до покоління (Assman 2012). Адже козацький епос, як сукупність усних текстів, належав до культурних структур («фігур пам'яті» за Я. та А. Ассманами), що служили народу для збереження в колективній пам'яті значущих подій минулого (Assmann 1988).

У першій книжці корпусу, виданій 1927 року, К. Грушевська виокремила «Думи про степ» і «Думи про море»¹⁰. Появі цього тому передувала стаття дослідниці «Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням» (Grushevs'ka 1926, 1–35). В одному з підрозділів цієї статті – «Олексій Попович у Шотландії» – К. Грушевська звернула увагу на публікацію перекладу думи про пригоду на морі Поповича у збірнику англійських і шотландських балад Френсіса Джеймса Чайльда: «В 1885 р. в першому томі англійських і шотландських балад дума про Олексія Поповича <...> була наведена як паралель до шотландської балади “Сповідь Брауна Робіна”. Ся коротенька балада оповідає про бурю, що захопила Браун Робіна на морі. Моряки кидають жереби, – щоб дізнатись, хто то “нешасливий чоловік” на кораблю... До сеї балади Чайльд навів багато паралель: найбільш подібна до неї група шведських, норвезьких і данських варіантів, разом 12, що оповідають про небажаний вихід у море моряка...» (Grushevs'ka 1926, 10). «Таким чином, – підсумовує К. Грушевська, – замітки Чайльда ввели нашу думу в доволі широкий круг мандрівних пісенних мотивів, звисних серед мореплавних народів...» (Grushevs'ka 1926, 11). Уточнимо, що балада «Сповідь Брауна Робіна» («Brown Robyn's Confession») опублікована під № 57 у першому томі видання «Англійські і шотландські народні балади»¹¹, а переклад української думи здійснив відомий німецький поет і перекладач Фрідріх Боденштедт.

⁷ При цьому ми аж ніяк не схильні надавати фольклорним текстам значення історичних документів, будучи прихильниками поглядів про значну специфіку історизму фольклору, в якому історичні події відбиваються згідно законів фольклорної поетики (Див.: Shevchuk, Balushok 2012). Саме таке розуміння фольклору і, зокрема, дум було притаманне К. Грушевській, накреслені якою шляхи їхнього вивчення ми спробуємо продовжити.

⁸ Окрім народних дум, морська тема знайшла також відображення в українських історичних піснях.

⁹ Мається на увазі не архаїчна чи класична міфологія, а, як зазначає С. Плохій слідом за Дж. Армстронгом, модерний «інтегральний феномен, через який символи національної ідентичності набувають послідовного смислу» (Plokhij 2013, 22).

¹⁰ Існує декілька класифікацій українських народних дум, що належать різним авторам (від І. Срезневського у ХІХ ст. до М. Дмитренка в ХХІ ст.), однак це питання не входить до кола тих, які ми розглядаємо.

¹¹ Це відоме зібрання балад витримало багато перевидань. Ми користувалися виданням: (Child 1882 (про українські паралелі див.: р. 14)).

К. Грушевська зосереджується на звичаях, пов'язаних із виїздом моряків у море, що можуть вважатися одним із варіантів ширшого ритуально-звичаєвого комплексу виїзду подорожніх у далеку дорогу (Див.: Shcheranskaya, 2003). Вона присвячує їм окремий підрозділ статті – «Дума про Олексія – моряцький твір». «Етика думи про Олексія Поповича, – підкреслює дослідниця, – се етика не загальна, і не церковна, а належить якомусь окремому гуртові людей, репрезентує окремий культурно-соціальний тип... дума належить до типу пісень моряцьких народів...» (Grushevs'ka 1926, 35).

Збираючи польовий матеріал на підтвердження своїх міркувань про думу та висновки про українців як про «моряцький народ», К. Грушевська звернулася до відомого етнографа, уродженця міста Бердянська Василя Кравченка, що працював тоді у Волинському музеї Житомира: «Недавно я писала статтю про Думу про Олексія Поповича і робота над сею темою привела мене до питання про звичаї, пов'язані з виїздом в дорогу нашого населення. Найважливіше питання для мене се виїзд на море мореплавців і про нього я не могла зібрати потрібних відомостей. Друкованого матеріалу такого роду нема... Одинок надія на Вас. Ви знаєте наші приморські краї і певно Вам відомі звичаї моряків. Чи не звертали Ви свого часу уваги на формальности виїзду мореплавців? Мене спеціально цікавлять такі питання: чи не постять і не сповідаються перед виїздом? Чи дозволяється виїздити п'яному? Чи беруть перед виїздом благословення батьків, з ким саме прощаються і чи є особливі вирази для прощання перед виїздом на море, чи ті ж, що звичайно вживаються? Ще два питання: чи доводилось вам чути яких небудь спеціальних молитов (або замовлянь) моряцьких? І про те, який день кращий для виїзду? Ваші інформації мають для мене дуже велику вагу» (ANFRF, f. 15–4, od. zb. 300, 28–28 zv.).

У травні 1926 року В. Кравченко надсилає лист-відповідь на прохання К. Грушевської: «Виїзд у море рибалок та моряків у м. Бердянську, що коло Озівського моря.

1. Ще до революції, то Бердяне, виїжджаючи в море, по рибу чи то на суда взагалі йшли, то перед тим постили й сповідалися.

2. П'яний не мав права виїздити у море – його не пускали.

3. Благословення брати в батьків – звичаю не було, але, якщо моряк від'їжджав далеко в глиб моря, то, звичайно, прощався не тільки з своєю сем'єю, а й з близькими сусідами. Як же в когось був на березі ворог, то мусив з ним помиритися й попроситися як слід.

4. Що до самої форми прощання, то вона складалася з того, що як той, хто від'їздить, так і той, що залишається на березі – один одному кланялися у ноги, – той, що від'їздить, промовляв: «Простіть мене, Семене (Іване, Марто, Тато й т. п.), може, я Вас у чомусь обидив?»

– Бог простить... Прости й мені, може й я тебе колись образив і т. і.

5. Що до молитов та замовлянь, то тут справа така: всі старі моряки в Бердянці по-вмирили, а молоді, як про те зазначає в своєму листі особа, якій було доручено зібрати ті відомості, каже, що всякий молодий моряк боїться Д.П.У., а через те не хоче нічого сказати про старі звичаї.

6. Краще в море виїздити тоді, коли в календарі на той день стоїть якийсь «преподобний», а на «мученика» виїздити не можна.

7. Коли на морі застаеть буря, то не годиться хвилюватись – не треба вчиняти загального бешкету. Всякий стає на молитву й кожен молиться сам за себе, але з повним сумлінням. А щоб у наступнім часі не бути лякливим, всяке стоїть на призначеному йому місці. Згідно його безпосередніх обов'язків на судні (човні й т. п.) й сміливо дивиться «смерті в очи» й слухає приказань свого отамана. У морі обов'язки – отамана, капітана, боцмана, лоцмана – і то є святе: бути спокійним, не подаючи жодного знаку про якісь власні хвилювання!..

Отаман (копитан) мусить знати все море так, як, «як свою долоню». Але ж, коли той самий «отаман» неадекватний, – люде гинуть роями з човном. Затихає буря звичайно «через те, що ті, що були на морі, щиро молилися» (ANFRF, f. 15–4, od. zb. 300, 32–33).

Порівняти цей опис обрядових дій, поширених серед бердянських рибалок у 1920-х рр. при виході їх у море, з «гріхами», згаданими в тексті однойменної думи Олексієм Поповичем при виїзді з дому й дорогою на Січ, тобто перед морським походом, відзначимо їхню разючу подібність. Тож не випадково у вступній статті до другого тому корпусу українських народних дум К. Грушевська вказує на те, що з допомогою анкети і пісенного матеріалу, історичних та етнографічних джерел вона таки переконалася, що Олексій По-

пович порушив моряцькі звичаї і при виході в море не здійснив усіх необхідних ритуальних дій та не дотримався всіх належних норм. Як вона зазначає, він «неправильно» виїхав, а це вважалось небезпечним і навіть «гріховним» з погляду «моряцької станової моралі» (Grushevs'ka 1931, VII). Адже, як відомо, в традиційному суспільстві недотримання ритуальних норм вважається дуже небезпечним для людини та групи. Ритуалу там належить фактично основна роль у стабілізації життя колективу, його самовідтворенні, згуртуванні людей у власне соціум. У традиційному суспільстві ритуал – це найбільш дієвий і по суті єдино можливий спосіб переживання людиною та колективом критичних життєвих ситуацій (Mitchell 2002, 738–739). Узагалі ж, відображення в думі розгалуженої мережі «моряцьких» звичаїв і традицій свідчить, що морський досвід українського народу не обмежувався епізодичними випадками потрапляння українців на море, а мав тривалу й глибоку історію. Тому, очевидно, не випадково К. Грушевська назвала один з підрозділів статті – «Дума про Олексія – моряцький твір». І хоч проаналізовані звичаї справді можуть бути віднесені до широкого ритуально-звичаєвого комплексу виїзду подорожніх у далеку дорогу, проте вони відображають специфіку обрядів, пов'язану саме з морем. Адже у народів, що не мали справи з морем, немає таких спеціальних обрядових дій.

Морська тема нерозривно пов'язана з козацькою проблематикою і в інших, окрім дум та історичних пісень, фольклорних текстах, зокрема в оригінальних оповідях про заporожців, що побували ще на зламі XIX–XX ст. серед нащадків козаків колишньої Гетьманщини. Для нас ці перекази дуже цікаві ще і з погляду відображення в них ставлення українського народу до козацтва та народних уявлень про роль козаків в історії країни, оскільки вони пов'язані з формуванням козацького міфу, а значить причетні і до виникнення новітньої української ідентичності. Адже «незважаючи на гостру історичну полеміку, яка й далі точиться в українському суспільстві, козацький міф – єдиний компонент історичної пам'яті, який лишається недоторканим на рівні масової свідомості» (Плохій 2013, 401).

Готуючи до друку корпус українських народних дум, у травні 1927 року К. Грушевська побувала в степовому містечку Краснограді на тодішній Полтавщині (сьогодні Харківська обл., раніше мало назву Костянтинograd), де проживав Порфирій Мартинович, відомий український художник і етнограф, знавець козацького епосу. Окрім текстів дум, якими скористалася К. Грушевська при підготовці свого фундаментального видання, П. Мартинович фіксував фольклорні перекази про козацтво, його побут, одяг, звичаї. Серед цих записів є й такі, що пов'язані з Чорним та Азовським морями: це міфологічні фабулати та меморати, в яких українські козаки постають як володарі широких морських просторів. Ці записи здійснені в козацькому селі Вереміївка Золотоніського повіту протягом 1897–1902 років (у 1950-х рр. село було затоплене при будівництві Кременчуцької ГЕС на Дніпрі). Один із таких текстів під назвою «Які були заporожці» записаний від Кирила Сайка:

«Ішов один чоловік берегом понад морем, він із наших місць на заробітки ходив у той край, туди, до моря. Та й ішов берегом понад морем і сів спочивать на березі, недалеко коло моря. Коли дивиться – іде дід старий-старий, борода в його довга, аж біла, у білій сорочці, в білих штанах, без шапки він, тільки чуб сивий густий і борода довга. Іде він босий і так [важко – П. Мартинович] ступає, що слід глибокий на піску остаєся, як неначе не чоловічий слід, чоловік такого глибокого сліду не зроби на піску. Іде[,] пройшов він берегом піском понад морем і так усе, де не глянь, так скрізь тільки самий пісок, де пройшов він[,] то так по піску й видать його слід[,] де він пройшов; такий слід чудний від його... Підійшов той дід до того чоловіка та й каже йому: “Здоров[!]” “Здорові, дідуню”. “Ти не бачив” каже, “як заporожці плавають?” “Ти не бачив, каже як заporожці плавають по морю?” “Ні, не бачив”, – каже, дідуню”. “Так подивися ж – каже, – як вони плавають”. Підійшов до моря, увійшов у море й сів на воді, прямо так[,] як долі на землі[,] сів та й сидить так, як на землі: не так[,] як на воді[,] а так[,] як на землі сів та й сидить на воді. Вітер дме, а море бурунить хвилю об берега[,] далеко несе в море[,] туди вдаль... і несе того діда, тільки хвиля коливається, а він сидить, ізобгавши ноги і не здвинеться, тільки сорочка біла та чуб сивий видніється... Сонечко світиць на небі, а море синє[-]синє... нема ні хмарочки на небі, ні хмариночки. Море грає, гребінь білий скочується й котить і котить його туди в море, а дід той сидить, тільки хвиля синя сколихується під ним стихенька колишеться і все

того несе і несе в море. І все далі той дід стає менший[,] менший; де далі хвиля його несе в море, то все той дід стає менший[,] менший.

Той чоловік здивувався; стоїть – дивиться-дивиться, а дід той усе менший стає... Уже став такий маненький[,] як горошиночка. А далі вже став такий маненький, як мачиночка. А потім його не стало його і зовсім видать. Хвиля гребінь ребром покотила і за тим сивим гребенем не стало видать того діда зовсім уже; закрив той гребінь[,] поплив той дід морем, як на той бік моря.

Так отакі були запорозьці! То дід запорожець мабуть був; запорожець був; до запорозьців і поплив він морем на той бік моря[,] до запорозьців.

Вони десь за морем (запорозьці). Ну вони десь є[,] запорозьці. Вони й досі десь єсть[,] то тільки ми їх не бачимо, а вони десь є. То тільки нам тут їх не видно, а проте вони десь єсть.

Десь вони єсть... Вони десь єсть.

Вони з отаманом Гладким як прийшли[,] то коло Азовського моря оселилися запорозьці» (ANFRF, f. 11, od. zb. 570, ark. 17–17 zv.).

Цей текст є типовим фабулатом (розповідь ведеться від третьої особи), в основі якого – меморат (фольклорне оповідання про події, що сприймаються як достовірні). Запорожець у цьому оповіданні асоціативно пов'язаний з образом Ісуса Христа, який наділений здатністю «іти по воді». Як сказано в Євангелії: «Провеслувавши приблизно 5 або 6 кілометрів, учні побачили Ісуса, який ішов по морю до човна, і перелякалися» (Івана 6:19); «Вранці, приблизно під час четвертої сторожі, він побачив, що через зустрічний вітер їм тяжко веслувати, і пішов до них по морю, але хотів їх оминати» (Марка 6:48). Сакралізація образу запорожця підкреслена і вказівкою на те, що він залишає на піску «глибокий слід» – «чоловік такого глибокого сліду не зробиє на піску». Зовнішність запорожця – «дід старий-старий, борода в його довга, аж біла, у білій сорочці і білих штанях» – типове для фольклору вербальне зображення святого: в оповіданнях завмиральників, що їх зафіксувала Софія Терещенко на Звенигородщині, сакральними провідниками на «той світ» є «старенький дід», святі, янголи, а то і сам Бог (Shevchuk, Stavyc'ka 2017, 45).

Незнищеність козацтва в народній пам'яті підкреслюється фразами: «Вони й досі десь єсть, то тільки ми їх не бачимо...», «Вони десь за морем...», хоч оповідання й завершується згадкою про конкретну історичну особу – отамана Йосипа Гладкого та Азовське море. В інших оповіданнях з обширу фольклорної неказкової прози, записаних П. Мартиновичем у Вереміївці, також підкреслюється здатність запорожців пересуватися в морі, «сидячи на хвилях»: «Запорожці було оце постелять по воді кирею, сядуть та й пойдуть Дніпром у море. То проти їх хвиля так і реве, так і реве, а з другого боку з берега ляхи стріляють, так як порохом, кулями на їх світять, а їм байдуже, сидять собі та в карти грають, сидять собі, та в карти грають. Вони були лицарі великі та праведники у Бога: через те їм так Бог і давав.

Запорожці впять будуть на землі. Аж із десятого коліна народяться запорожці. Як усі дев'ять колін бацько й матер чесні, без блудного гріха, то з десятого коліна народиться запорожець і од його впять пойдуть запорожці (то вже їм названіє таке).

Святі тоже родяться з дев'ятого коліна чесних родителів. Богатирі тоже з дев'ятого коліна чесних родителів.

Святі людей поучатимуть, щоб правда була на світі. Богатирі будуть зміїв побіждать у тьмі. Їм буде [ангел – П. Мартинович] особий чотирьохкрилатий од Бога посланий. Вони не допускать змії із тьми на сей світ, бо якби змії вийшов із тьми на сей світ, то він би людей переїв. От така їм служба од Бога назначена». (Зап. від Орлянки (очевидно, це дружина козака Івана Орлянського – Т. Ш.) (ANFRF, f. 11, od. zb. 570, ark. 27).

Слід зазначити, що образ запорожця з наведеної оповіді не має нічого спільного з доволі затемненою новітньою неоромантичною міфологією і до кінця незрозумілою науковцям статтю «характерника», як може здатися, на перший погляд, особливо дилетантам. Насправді тут знайшла відображення типова месіанська, чи мілленаристська ідея про відродження козацтва, яке звільнить український народ від зла і соціального гноблення. Термін «мілленаризм» походить від біблійного «тисячолітнього царства справедливості», що має настати з приходом Месії, й охоплює не лише власне месіанські рухи та ідеї, але і широке коло споріднених рухів. Проте всі вони є рухами невдоволених людей, які

прагнуть чудотворного й неминучого акту порятунку, що повністю «перетворить життя на землі» (Lindstrom 2002, 561–562). Пов'язані з козацтвом месіанські ідеї, були достатньо широко розповсюдженими в народі. Вважається, що вони вплинули й на членів Кирило-Мефодіївського братства і знайшли відображення в «Книгах Буття українського народу», де заплановане Богом відродження людського суспільства пов'язується з загальною рівністю та демократією, що панували на Запорозькій Січі, а віра в майбутнє відродження пов'язана з вірою в смерть і воскресіння Христа (Kozak 1992).

Народні оповідачі вважають запорожців не лише лицарями, а й «праведниками у Бога», підносячи їх до рівня святих і богатирів, народження яких має міфологічне пояснення. І ці фольклорні тексти, на які ми звернули увагу з причини їхньої пов'язаності з Чорним та Азовським морями, не є поодинокими в багатому репертуарі українського козацького епосу – саме вони й засвідчують високий статус запорожців у колективній пам'яті українців.

Загроза загибелі під час бурі на Чорному морі сприймається козаками як покарання – і вони сповідаються «Богу і Чорному морю». В цих текстах, як і у фольклорних оповідях, записаних П. Мартиновичем, гідроніми є важливими маркерами козацького простору – на цю особливість народного епосу Нижньої Наддніпрянщини звернула увагу фольклористка Ірина Павленко. Дослідниця відзначила й особливий авторитет літніх козаків на Січі – «старих лицарів», і архаїчну семантику безсмертя козацького чину (козаки наділялися вмінням «мінатися, як місяць», тобто відроджуватися для нового життя) (Pavlenko 2004, 17). Ці особливості українського козацького епосу характерні й для текстів, які ми розглядали, зокрема для неказкової прози в записах П. Мартиновича. Однак і Чорне, і Азовське моря в українському козацькому епосі є не лише географічно-територіальними маркерами простору, – їхня міфологізація забезпечує їм додаткове семантичне навантаження – це «далекий край», рівнозначний казковому «тридесятому царству», Раю. Згадані оповідання позначені впливом уявлень із обширу Народної Біблії (це й згадка про «чотирикрилих янголів» – херувимів, святих, і сюжетні аналогії до євангельських розповідей про життя Ієсуса Христа).

Сучасні дослідники, замислюючись над причинами меморалізації козацької доби, наголошують: «Важливою психологічною складовою моделі пам'яті є формування мнемонічного простору між двома протилежними точками Триумф / Травма чи то Триумф / Катастрофа. Це означає, що історична пам'ять дозволяє суспільству, спільноті, групі розглядати себе як жертву, мученика або навпаки як героя, месію, адже Травма чи Катастрофа імпліцитно несуть у собі ідею обраності, виключності, ексклюзивної історичної ролі етносу чи групи» (Kolesnyk 2012, 20–21).

Пам'ять про лицарів-козаків, морські козацькі походи і битви, руйнування Січі закарбувалася в народних піснях та думах, у змістовій тканині яких переплелася й відчуття Триумфу, і відчуття Катастрофи. Перекази та легенди про козацтво, конкретним прикладом яких є зафіксовані П. Мартиновичем фольклорні тексти, разом з міфологізованими уявленнями про часи козацтва й козацьку вольницю, завжди мали велике розповсюдження в Україні у посткозацькі часи. Вони витворювали історичне тло існування українського народу та його шляху в історії, частиною якого були свого роду месіанські уявлення про козацтво. Згадаймо і Київську козачину 1855 року, і найменування «козаками» бійців повстанських загонів часів Української революції початку ХХ ст., і козацьку символіку формувань Січових стрільців, і авторську літературу, популярними героями якої є козаки, тощо.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

ANFRF Arxivni naukovi fondy` rukopy`siv ta fonozapy`siv Insty`tutu my`stectvoznstva, folkloru`sty`ky` ta etologiyi im. M. T. Ry`l's`kogo Nacional`noyi Akademiyi Nauk Ukrayiny` [Archival Collections of Manuscripts and Phonographic Records of Rylskyj Institute for Art Studies, Folkloristic and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, f. 11, od. zb. 570; f. 15–4, od. zb. 300. (In Ukrainian). Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського Національної академії наук України, ф. 11, од. зб. 570; ф. 15–4, од. зб. 300.

Assmann, J. 1988. Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität [Collective Memory and cultural Identity]. Kultur und Gedächtnis [Culture and Memory]. Frankfurt, S. 9–19. (in German).

Assman, A. 2012. Prostory spogadu. Formy transformaciyi kul'turnoyi pam'yati [Spaces of Memory. Forms of Transformation of cultural Memory]. Pereklaly z nimecz'koyi K. Dmy'trenko, L. Doronicheva, O. Yudin. Ky'yiv: Nika-Centr, 440 s. (In Ukrainian).

Ассман, А. 2012. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / Переклали з німецької К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 440 с.

Bachy'ns'ka, O. A. et al. (ed.) 2000. Kozaczto na pıvdni Ukrayiny'. Kinecz' XVIII – XIX stolittya [Cossacks in the south of Ukraine. The end of the 18th–19th centuries]. Odesa: Druk, 282 s. (In Ukrainian). Бачинська, О. А. та ін. (авт.-упоряд.) 2000. Козацтво на півдні України. Кінець XVIII – XIX століття. Одеса: Друк, 282 с.

Child, F. J. (ed.) 1882. The English and Scottish popular ballads. Boston and New York: Houghton, Mifflin and Company. Vol. 2, Part. 3, 274 p.

Grushevs'ka, K. 1926. Duma pro pry'godu na mori Popovy'cha. Pry'chy'nok do doslidzhennya zvy'chayiv, zv'yazany x z podorozhuvannyam [Duma of Adventure at the Sea of Popovy'ch. Adding to the study of the customs of traveling people]. Pervisne gromadyanstvo ta jogo perezhy'tky' na Ukrayini [Primary citizenship and its remnants in Ukraine], Vyp. 1 and 2, s. 1–35. (In Ukrainian).

Грушевська, К. 1926. Дума про пригоду на морі Поповича. Причинок до дослідження звичаїв, зв'язаних з подорожуванням. Первісне громадянство та його пережитки на Україні, вип. 1 і 2, с. 1–35.

Grushevs'ka, K. 1931. Deyaki py'tannya pro narodni dumy' [Some questions about Folk Dumas] in Ukrayins'ki narodni dumy', t. 2 [Ukrainian Folk Dumas, Vol. 2]. Kharkiv–Kiev: Proletar, s. VII–XXX. (In Ukrainian).

Грушевська, К. 1931. Деякі питання про народні думи. В кн. Українські народні думи, т. 2. Харків–Київ: Пролетар, с. VII–XXX.

Grushevs'ky'j, M. 2016. Step i more v istoriyi Ukrayiny'. Kil'ka sliv shhodo planu i perspekty'v s'ogo doslidu [Steppe and Sea in the History of Ukraine. Some Words about Plans and Prospects of this Study]. Ukrayins'ky'j istory'chny'j Zhurnal [Ukrainian historical journal], nr. 1 (526), s. 180–194. (In Ukrainian). Грушевський, М. С. 2016. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо плану і перспектив цього дослідю. *Український історичний журнал*. № 1, с. 180–194.

Kolesny'k, I. 2012. Istory'chna pam'yat': anality'chna model' [Historical memory: analytical model] in Nacional'na pam'yat': sociokul'turni ta duchovni vy'miry'. Nacional'na ta istory'chna pam'yat'. Zbirny'k naukovy'x prac' [National Memory: socio-cultural and spiritual Dimensions. National and Historical Memory. Collection of scientific Works]. Kiev: Priory'ety', vyp. 4, s. 19–29. (In Ukrainian).

Колесник, І. 2012. Історична пам'ять: аналітична модель. В кн.: Національна пам'ять: соціокультурні та духовні виміри. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Київ: Пріоритети, вип. 4, с. 19–29.

Kononenko, N. 2019. Ukrainian epic and historical song. Folklore in context. Toronto: University of Toronto Press, 344 p.

Kozak, S. 1992. Mizh istoriosofiyeyu i mesianizmom. «Kny'gy' buttya ukrayins'kogo narodu» [Between Historiosophy and Messianism. «Books of the existence of the Ukrainian People»]. Zapy'sky'tovary'stva imeni Shevchenka [Notes of the Shevchenko Society], t. 224 (CCXXIV). Praci Filologichnoyi sekciyi [Proceedings of the Philological Section], L'viv, s. 56–70. (In Ukrainian).

Козак, С. 1992. Між історіософією і месіанізмом. «Книги буття українського народу». Записки товариства імені Шевченка. Т. 224 (CCXXIV). Праці Філологічної секції. Львів, с. 56–70.

Lindstrom, L. 2002. Millennial movements, millenarianism. The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology / Edited by A. Barnard and J. Spencer, London and New York, p. 561–562.

Mitchell, J. P. 2002. Ritual. Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology / Edited by A. Barnard and J. Spencer, London and New York: Routledge, p. 738–739.

Nagajko, T. 2010. Usna istoriya: mizhdy sey'plinary'j dialog gumanitarny'x studij [Oral history: interdisciplinary Dialogue of humanities Studies]. U poshukax vlasnogo golosu: usna istoriya yak teoriya, metod ta dzherelo. Zbirny'k naukovy'x statej [In search of one's own Voice: Oral History as a Theory, Method and Source. Collection of scientific Articles]. Xarkiv: PP Torgsin plyus, s. 160–170. (In Ukrainian).

Нагайко, Т. 2010. Усна історія: міждисциплінарний діалог гуманітарних студій. У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод та джерело. Збірник наукових статей. Харків: ПП Торґсін плюс, с. 160–170.

Pavlenko, I. 2004. Novorichni svyata i obryady' Zaporiz'koyi Sichi i fol'klor Pıvdnya Ukrayiny' [New Year Holidays and Ceremonies of Zaporoz'ka Sich and Folklore of Southern Ukraine]. *Narodna tvorchist' ta etnografiya* [Folk Art and Ethnography], nr. 6, s. 9–19. (In Ukrainian).

Павленко, І. 2004. Новорічні свята і обряди Запорізької Січі і фольклор Півдня України. *Народна творчість та етнологія*, № 6, с. 9–19.

Ploxiy, S. 2013. Kozacz'ky' j mif. Istoriya ta naciyetvorenniya v epoxu imperij [The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires]. Avtory'zovany'j pereklad z anglijs'koyi M. Kly'mchuka. Ky'viv: Laurus, 440 p. (In Ukrainian).

Плохій, С. 2013. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Авторизований переклад з англійської М. Климчука. Київ: Laurus, 440 с.

Priczak, O. 1991. Istoriosofiya My'xajla Grushevs'kogo [Historiosophy of Mykhailo Hrushevsky] in Grushevs'ky' j, M. Istoriya Ukrainy' -Rusy', t. I. Ky'viv: Naukova dumka, s. XL–LXXIII. (In Ukrainian).

Прицак, О. 1991. Історіософія Михайла Грушевського. В кн.: Грушевський М. 1991. Історія України-Руси, т. I. Київ: Наукова думка, с. XL–LXXIII.

Shevchuk, T., Balushok, V. 2012. Chy' buly' geroyi zradny'kamy', abo Shhe raz pro problemu istory'zmu fol'kloru (z pry'vodu stat'ki O. I. Galenka «Zradny'ky'-geroyi abo ukrayins'ky' j ideal poturchencya», opublikovanoi v al'manaxu «Socium» (2006 r, vy'p. 6)) [Were the Heroes Was Betrayers? Or Taking Again About Folklore Historism Problem (Concerning O. I. Halenko's "Heroes-Betrayers or Ukrainian Ideal of Turkish Renegade", Published in "Socium", Vol. 6, 2006)]. *Ukrayins'ky' j istory'chny' j zhurnal* [Ukrainian historical journal], nr. 5 (506), s. 229–237. (In Ukrainian).

Шевчук, Т., Балушок, В. 2012. Чи були герої зрадниками, або Ще раз про проблему історизму фольклору (з приводу статті О. Галенка «Зрадники-герої або український ідеал потурчення», опублікованій в альманасу «Соціум» (2006 р., вип. 6)). *Український історичний журнал*, № 5 (506), с. 229–237.

Shevchuk, T., Stavyc'ka Ya. 2017. Ukrayins'ka usna snotlumachna trady'ciya pochatku XX stolittya (rozvidky' ta teksty') [Ukrainian oral Tradition of interpretation of Dreams at the beginning of the twentieth Century (Research and Texts)]. Kiev: Duliby', 224 s. (In Ukrainian).

Шевчук, Т., Ставицька Я. 2017. Українська усна снотлумачна традиція початку ХХ століття (розвідки та тексти). Київ: Дуліби, 224 с.

Shecheranskaya, T. B. 2003. Kultura dorogi v russkoy miforitualnoy traditsii XIX–XX vekov [Road culture in the Russian mythological Tradition of the 19th–20th centuries]. Moskva: Indrik, 528 s. (In Russian).

Щепанская, Т. Б. 2003. Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв. Москва: Индрик, 528 с.

Smolij, V. A. (ed.) 2009. Chornomors'ka my'nvshy'na. Zapy'sky' viddilu istoriyi kozacz'tva na pivdni Ukrainy' [Black Sea past. The transactions of the Department of Cossack History in the South of Ukraine], vup. 4. Odesa: Feniks, 214 s. (In Ukrainian).

Смолій, В. А. (гол. ред.) 2009. Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на півдні України, вип. 4. Одеса: Фенікс, 214 с.

Vermeny'ch, Ya. V. 2015. Pivdenna Ukrainina na sy'vilizacijnomu pograny'chchi [Southern Ukraine on the Border of Civilization]. Ky'viv: Insty'tut istoriyi Ukrainy' NAN Ukrainy' [Institute of History of Ukraine NAN Ukraine], 482 s. (In Ukrainian).

Верменич, Я. В. 2015. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Інститут історії України НАН України, 482 с.

Yakovenko, N. 1997. Nary's istoriyi Ukrainy' z najdavnishy'x chasiv do kincy XVIII stolittya [Essay on the History of Ukraine from ancient times to the end of the eighteenth Century]. Ky'viv: G'eneza, 380 s. (In Ukrainian).

Яковенко, Н. 1997. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ: Генеза, 380 с.

Yas', O. 2015. Pivdenna Ukrainina yak ob'yekt istoriografichnogo osmy'slennya j polity'chny'x manipulyacij [Southern Ukraine as an object of historiographical understanding and political manipulation] in Vermeny'ch, Ya. V. Pivdenna Ukrainina na sy'vilizacijnomu pograny'chchi [Southern Ukraine on the Border of Civilization]. Ky'viv: Insty'tut istoriyi Ukrainy' NAN Ukrainy' [Institute of History of Ukraine NAN Ukraine], s. 111–162. (In Ukrainian).

Ясь, О. 2015. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій. В кн. Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 111–162.

Yas', O. 2016. Vstupna stat'ya do rozvidky' M. S. Grushevs'kogo «Step i more v istoriyi Ukrainy'». Kil'ka sliv shhodo plyanu i perspekty'v s'ogo doslidu» [An introductory Article to the study of M. S. Hrushevsky "Steppe and Sea in the History of Ukraine. Some Words about Plans and Prospects of this Study"]. *Ukrayins'ky' j istory'chny' j zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], nr. 1, s. 176–180. (In Ukrainian).

Ясь, О. Вступна стаття до розвідки М. С. Грушевського «Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив цього досліджу». *Український історичний журнал*, 2016, № 1, с. 176–180.

Дата подання статті у редакцію 30.04.2019 р.